অধ্যায় ৮ ঃ আয়ুর্বেদ ঃ পৰিচয়াত্মক আলোচনা

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ আয়ু তথা আয়ুর্বেদৰ লক্ষণ

৮.৪ আয়ুর্বেদ শব্দটোৰ নির্বচন

৮.৫ বেদৰ উপবেদৰূপে আয়ুর্বেদ

৮.৬ আয়ুর্বেদৰ অৱতৰণ

৮.৭ আয়ুর্বেদৰ অঙ্গ (অষ্টাঙ্গ আয়ুর্বেদ)

৮.৮ আয়ুর্বেদৰ প্রয়োজন

৮.৯ আয়ুর্বেদৰ ইতিহাস

৮.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.১১ অধিক জানিবলৈ

৮.১২ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- আয়ুর্বেদ সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিব
- প্রাচীন ভাৰতত আয়ুর্বেদ পদ্ধতিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- আয়ুর্বেদৰ সৃষ্টি সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিব
- আয়ুর্বেদৰ বিষয়বস্তুৰ লগত চিনাকী হ'ব পাৰিব
- আয়ুর্বেদৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

'আয়ুর্বেদ' অত্যন্ত প্রাচীন শাস্ত্র। প্রাচীন আচার্য্যসকলে আয়ুর্বেদক 'শাশ্বত' বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে আয়ুর্বেদ অনাদি, স্বভাৱসংসিদ্ধ লক্ষণযুক্ত তথা ভাৱস্বভাৱনিত্য- 'সো ২য়মায়ুর্বেদঃ শাশ্বতো নির্দিশ্যতে, অনাদিত্বাৎ, স্বভাৱ-সংসিদ্ধলক্ষণত্বাৎ, ভাৱস্বভাৱনিত্যত্বাৎ' (চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ৩০)। আয়ু তথা ইয়াৰ বেদ (জ্ঞান) অনাদি হোৱাৰ কাৰণে আয়ুর্বেদো অনাদি, কাৰণ আত্মাৰ সমানেই সৃষ্টিও অনাদি। সৃষ্টিৰ আৰম্ভণিৰ পৰাই জড় আৰু জীৱ অথবা নিৰিন্দ্রিয় আৰু ইন্দ্রিয়— এই দুটা প্রকাৰেই আছে। এই দুয়োটাৰে সম্বন্ধ কাল অথবা সময়ৰ লগত

আছে। কিন্তু চেতন পদার্থত যেতিয়ালৈকে চেতনাৰ অনুবন্ধ থাকে, সেই অবধিকে 'আয়ু' বুলি কোৱা হয়। আনহাতে আয়ুসম্বন্ধী প্রত্যেক জ্ঞেয়বিষয়ক জ্ঞান (বেদ)ক 'আয়ুর্বেদ' বুলি কোৱা হৈছে।

মানুহ তথা প্রত্যেক প্রাণীয়েই সৃষ্টিৰ প্রাৰম্ভৰে পৰা নিজৰ হিত তথা অহিত সম্বন্ধে জ্ঞান ৰাখিছে। নিজৰ আয়ুসৰ বৃদ্ধি তথা হ্রাসৰ কাৰকসমূহৰ জ্ঞানো তেওঁলোকে পাই আহিছে। আনকি উত্তৰোত্তৰ নতুন নতুন উপায়ৰো অবলম্বন তথা অনুসন্ধান কৰি আহিছে। এনেকৈয়ে আয়ু (জীৱন) আৰু বেদ (জ্ঞান) দুয়োটাই সদায়েই একেলগে আছে আৰু থাকিবই। সেয়েহে 'আয়ুর্বেদ' নিত্য, শাশ্বত।

এই অধ্যায়টোত আপুনি আয়ুর্বেদ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব। আয়ুর্বেদ কাক বোলে, ইয়াৰ বিষয়বস্তুনো কি, তথা প্রাচীন ভাৰতত আয়ুর্বেদৰ মহত্বৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিব।

৮.৩ আয়ু তথা আয়ুর্বেদৰ লক্ষণ

ভাৰতীয় চিকিৎসা বিজ্ঞাৰ জগতত আয়ুর্বেদ হৈছে প্রাচীন চিকিৎসা ব্যৱস্থা। আয়ুর্বেদ মানে হৈছে আয়ুস অর্থাৎ জীৱনদশাৰ বেদ। 'আয়ুস্' মানে হৈছে আয়ুস্ অর্থাৎ জীৱনচক্র (span of life) তথা 'বেদ' অর্থাৎ জ্ঞান, অনির্বচনীয় জ্ঞান। আয়ুর্বেদ হৈছে জীৱনধাৰণৰ বিজ্ঞান, য'ত ভাল, বেয়া, সুখ, অসুখ আদি বিষয়সমূহ সন্নিৰিষ্ট হৈ আছে। চৰক-সংহিতাত আয়ুর্বেদৰ পৰিভাষা এনেদৰে দিয়া হৈছে— যি শাস্ত্রত হিতকাৰী, অহিতকাৰী, সুখময়, দুঃখময় আয়ু তথা এই চাৰিপ্রকাৰৰ আয়ুৰ বাবে হিতকৰ আৰু অহিতকৰ দ্রব্য, গুণ, কর্ম (পথ্য), আয়ুৰ মান (প্রমাণ আৰু অপ্রমাণ) তথা আয়ুৰ স্বৰূপ (লক্ষণ) বর্ণনা কৰা হৈছে, তাকেই আয়ুর্বেদ শাস্ত্র বুলি কোৱা হয়—

'হিতাহিতং সুখং দুঃখমায়ুস্তস্য হিতাহিতম্।
মানং চ তচ্চ যত্রোক্তমায়ুর্বেদঃ স উচ্যতে।।'

(চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ১.৪১)

আয়ুৰ লক্ষণ হিচাপে এনেদৰে কোৱা হৈছে যে, শৰীৰ, ইন্দ্রিয়, মন আৰু আত্মাৰ সংযোগকে 'আয়ু' বুলি কোৱা হয়। আনহাতে আয়ুৰ পর্যায়বাচক শব্দ হৈছে— ১। ধাৰি অর্থাৎ শৰীৰক ধাৰণ কৰি থকা, ২। জীৱিত (প্রাণক ধাৰণ কৰা), ৩। নিত্যগ (প্রতিদিনে আয়ুস গৈ থাকে), ৪। অনুবন্ধ (আয়ুৰ সম্বন্ধ পৰ, অপৰ শৰীৰৰ লগত অথবা প্রাণৰ লগত সদায় লাগি থকা)—

'শৰীৰেন্দ্রিয়সত্বাত্মসংযোগো ধাৰি জীৱিতম্।
নিত্যগশ্চানুবন্ধশ্চ পর্য্যায়ৈৰায়ুৰুচ্যতে।।'

(চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ১.৪২)

যিজন মানুহ শাৰীৰিক, মানসিক ৰোগৰ পৰা আঁতৰত থাকে বিশেষকৈ যৌৱনকালত, তেওঁৰ শৰীৰত বল-বীর্য্য থাকে, তেওঁ যশস্বী, পৰাক্রমী, পুৰুষার্থী হয়, জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্পন্ন হয়, যাৰ ইন্দ্রিয়সমূহ নিজৰ নিজৰ বিষয় গ্রহণত পূর্ণ সমর্থ, যিজন সকলো প্রকাৰৰ ধন-সম্পত্তিৰ দ্বাৰা যুক্ত আৰু ইচ্ছানুসৰি প্রত্যেক কার্যই যাৰ সম্পাদন হয়, সেই মানুহজনৰ আয়ুক 'সুখ-আয়ু' বুলি

কোৱা হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীত আয়ুক 'অসুখ-(দুঃখ) আয়ু' বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, যিজন ব্যক্তিয়ে সকলো প্ৰাণীমাত্ৰৰেই হিত সাধন কৰে, আনৰ ধনৰ প্ৰতি লোভ নকৰে, সত্যবাদী, শান্তিপ্ৰধান, বিচাৰপূৰ্বক কাম কৰোঁতা, সাৱধানেৰে ধৰ্ম, অৰ্থ, কামৰ পালন কৰ্তা, পূজ্যব্যক্তিৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা ৰখা, জ্ঞান-বিজ্ঞান তথা উপশমশীল, বৃদ্ধজনৰ সেৱক, ক্ৰোধ-ৰাগ-ঈৰ্ষা-মদ-অভিমান জন্য গতিক যিজনে উপশম কৰি ধৰি ৰাখিব পাৰে, সদায় দানশীল, জ্ঞান তথা শান্তিত যিজন সদা তৎপৰ, আধ্যাত্মজ্ঞানৰ যিজন জ্ঞাতা তথা অনুষ্ঠান কৰোঁতা, এইলোক আৰু পৰলোকৰ স্মৰণ কৰি যিজনে কাৰ্য সম্পাদন কৰে, এনেকুৱা ব্যক্তিৰ আয়ুক 'হিত-আয়ু' বুলি কোৱা হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে আয়ুক 'অহিত-আয়ু' বুলি কোৱা হৈছে।

এই চাৰিও প্ৰকাৰ আয়ুৰ কাৰণে 'হিত' অৰ্থাৎ আয়ুষ্য (যিয়ে আয়ুস বৃদ্ধি কৰে), 'অহিত' অৰ্থাৎ অনায়ুষ্য (যিয়ে আয়ুস হ্ৰাস কৰে)— এই দুটা বিষয়ৰ বৰ্ণনা আৰু সেই আয়ুৰ মান, যেনে— এই ব্যক্তিজন কিমান দিন জীয়াই থাকিব ইত্যাদি,— এই সকলোবোৰৰ নিৰ্দেশ যিখন শাস্ত্ৰত থাকে, তাকেই 'আয়ুর্বেদ' বুলি কোৱা হয়।

'আয়ু' মানে হৈছে জীৱিত (তত্র আয়ুর্জীৱিতমুচ্যতে, কাশ্যপ) আৰু 'বেদ' মানে হৈছে জ্ঞান। এই শাস্ত্ৰক আয়ুর্বেদ বুলি কিয় কোৱা হৈছে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত চৰকে কৈছে যে, যিয়ে আয়ু সম্বন্ধে জ্ঞান দিয়ে, সেয়াই আয়ুর্বেদ (তদায়ুর্বেদয়তীত্যায়ুর্বেদঃ, চৰকসংহিতা, সূত্ৰস্থান, ৩০/২৩)। এই আয়ুর্বেদে কেনেকৈ আয়ুৰ জ্ঞান দিয়ে, এই প্ৰসংগত কোৱা হৈছে যে, নিজৰ লক্ষণৰ দ্বাৰা সুখ, অসুখ (দুঃখ), হিত, অহিত, প্ৰমাণ আৰু অপ্ৰমাণৰ দ্বাৰা আয়ুৰ উপদেশ দিয়ে। কিয়নো, এই আয়ুর্বেদ শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰাই আয়ুষ্য (আয়ুৰ কাৰণে হিতকাৰী), অনায়ুষ্য (আয়ুৰ কাৰণে হানিকৰ), দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্মৰ জ্ঞান হয়। সেই কাৰণে ইয়াক আয়ুর্বেদ বুলি কোৱা হৈছে—

'তদায়ুর্বেদয়তীত্যায়ুর্বেদঃ। কথমিতি চেৎ? উচ্যতে-
স্বলক্ষণতঃ সুখাসুখতো হিতাহিততঃ প্রমাণাপ্রমাণতশ্চ।
য়তশ্চায়ুষ্যাণ্যনায়ুষ্যাণি চ দ্রব্যগুণকর্মাণি বেদয়ত্যতো ঽপ্যায়ুর্বেদঃ।।'
(চৰকসংহিতা, সূত্ৰস্থান, ৩০/২৩)।

৮.৪ আয়ুর্বেদ শব্দটোৰ নিৰ্বচন

আয়ুর্বেদ শব্দটোৰ নিৰ্বচন এনেদৰে পোৱা যায়— আয়ুঃ বেদয়তি ইতি আয়ুর্বেদঃ (যি শাস্ত্ৰই আয়ু অৰ্থাৎ জীৱ সম্বন্ধে জ্ঞান দিয়ে, য়েই আয়ুর্বেদ)। 'আয়ুষ্যাণি অনায়ুষ্যাণি চ দ্রব্য গুণ কর্মাণি বেদয়তি অতঃ অপি আয়ুর্বেদঃ (যি শাস্ত্ৰই দীৰ্ঘ আৰু হ্ৰস্ব জীৱনৰ বাবে দ্ৰব্য, গুণ, কৰ্মৰ জ্ঞান দিয়ে, সেয়াই আয়ুর্বেদ। 'আয়ুর্বেদয়তি বোধয়তীত্যায়ুর্বেদঃ' (যি শাস্ত্ৰই আয়ুৰ বিষয়ে জ্ঞান দিয়ে আৰু ব্যাখ্যা দিয়ে, সেয়াই আয়ুর্বেদ) (the science that imparts knowledge or explains about ayus is called Ayurveda)।

সুশ্ৰুতসংহিতাত (সূত্ৰস্থান, ১/৫১) কোৱা হৈছে যে, যি শাস্ত্ৰত আয়ুৰ জ্ঞান নিহীত হৈ আছে, তাকেই আয়ুর্বেদ বুলি কোৱা হৈছে। অথবা যি শাস্ত্ৰৰ জৰিয়তে আয়ু লাভ কৰা হয়,

তাকেই আয়ুর্বেদ বুলি সংজ্ঞা দিয়া হৈছে— 'আয়ুৰস্মিন্ বিদ্যতে অনেন বা ২য়ুর্বিন্দতীত্যায়ুর্বেদ'। আন আন ঠাইত এনেদৰেও পোৱা যায়— 'যি শাস্ত্রই আয়ু সম্বন্ধে জ্ঞান প্রদান কৰে, সেয়াই আয়ুর্বেদ'— 'আয়ুর্বিদ্যতে জ্ঞায়তে ২নেনেতি আয়ুর্বেদঃ', 'যি শাস্ত্রত আয়ু সম্পর্কে চর্চা কৰা হৈছে, সেয়াই আয়ুর্বেদ— 'আয়ুর্বিদ্যতে বিচার্য্যতে ২নেন বেত্যায়ুর্বেদঃ।

এনেদৰেও পোৱা যায় যে যি শাস্ত্রত জীৱন ধাৰণৰ বাবে হিত তথা অহিত বিষয়সমূহৰ লগতে ব্যাধিসমূহৰ নিদানৰ কথা পোৱা যায়, সেয়াই আয়ুর্বেদ—

'আয়ুর্হিতাহিতং ব্যাধের্নিদানং শমনং তথা।
বিদ্যতে য়ত্র বিদ্বদ্ভিঃ স আয়ুর্বেদ উচ্যতে।।'

চৰকসংহিতাত আয়ুর্বেদৰ সমার্থক অভিধানবোৰ দিয়া হৈছে। সেইবোৰ শব্দ হৈছে— শাখা বিদ্যা, সূত্র, জ্ঞান, শাস্ত্র, লক্ষণ আৰু তন্ত্র—

'তত্রায়ুর্বেদঃ শাখা বিদ্যা সূত্রং জ্ঞানং শাস্ত্রং লক্ষণং তন্ত্রমিত্যর্থান্তৰম্'।

(চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ৩০/৩১)

৮.৫ বেদৰ উপবেদৰূপে আয়ুর্বেদ

বৈদিক পৰম্পৰা অনুসৰি সৃষ্টিৰ প্রাৰম্ভত ব্রহ্মাৰ মুখৰ পৰা বেদ প্রকট হৈছিল। কালান্তৰত ব্রহ্মাৰ এই দিব্য জ্ঞান ঋষিসকলে লাভ কৰিলে আৰু তেওঁলোকে সেই জ্ঞান মন্ত্রত নিবদ্ধ কৰিলে। বেদৰ প্রত্যেক মন্ত্রৰে দ্রষ্টা কোনো এজন ঋষি। মন্ত্র তিনি প্রকাৰৰ— ঋক্, যজুস্ আৰু সামন্। পদ্যাত্মক মন্ত্রসমূহ ঋক্, গেয়মন্ত্রসমূহ মামন্, আৰু গদ্যাত্মক মন্ত্রসমূহ যজুম্। ঋক্ মন্ত্রসমূহ ঋগ্বেদত আছে, সামন্ মন্ত্রসমূহ সামবেদত আৰু যজুস্ মন্ত্রসমূহ যজুর্বেদত আছে। অথর্ববেদত তিনিও প্রকাৰৰ মন্ত্রৰেই সমাৱেশ ঘটিছে।

দ্বাপৰ যুগত মহর্ষি বেদব্যাসে সমস্ত বেদ বাঙ্ময়ক সম্পাদন কৰিলে আৰু চাৰিওখন বেদক নিজৰ চাৰিজন মুখ্য শিষ্যক পঢ়ালে। এই শিষ্যসমূহে নিজৰ নিজৰ শৈলীত বেদৰ প্রচাৰ কৰিলে, যাৰ ফলত অনেক শাখাভেদৰ সৃষ্টি হ'ল।

চাৰিখন বেদৰ চাৰিখন উপবেদ আছে। এই চাৰিখন হৈছে— আয়ুর্বেদ, ধনুর্বেদ, গান্ধর্ববেদ তথা অর্থবেদ। শৌনকৰ দ্বাৰা ৰচিত 'চৰণব্যূহ' নামৰ গ্রন্থ অনুসৰি 'আয়ুর্বেদ' ঋগ্বেদৰ উপবেদ, 'ধনুর্বেদ' যজুর্বেদৰ উপবেদ, 'গান্ধর্ববেদ' সামবেদৰ উপবেদ, তথা অর্থবেদ (অর্থশাস্ত্র) অথর্ববেদৰ উপবেদ। কিন্তু চৰক, সুশ্রুত তথা ভাৱ প্রকাশৰ মত অনুসৰি আয়ুর্বেদ অথর্ববেদৰ উপবেদ, কাৰণ অথর্ববেদত আয়ুর্বেদ সম্বন্ধীয় বহুত মন্ত্র আছে। অথর্ববেদত ৰোগৰ চিকিৎসা, ঔষধৰ উপয়োগ, মন্ত্র-চিকিৎসা, সূর্য্যকিৰণ চিকিৎসা আদি বিষয়ক মন্ত্র আছে।

কিন্তু অত্যন্ত পৰিতাপৰ কথা যে এই চাৰিখন উপবেদৰ ভিতৰত কোনো এখন উপবেদৰ মূলৰূপ পোৱা নাযায়। অৱশ্যে এই উপবেদসমূহৰ আধাৰত কেইখনমান আর্ষ গ্রন্থ পোৱা যায়। গান্ধর্ববেদৰ ভিতৰত ভৰত মুনিৰ নাট্যশাস্ত্র আৰু আয়ুর্বেদৰ ওপৰত চৰক, সুশ্রুত তথা বাগ্ভটৰ

গ্ৰন্থ পোৱা যায়। ধনুর্বেদৰ ওপৰত কোনো গ্ৰন্থই উপলব্ধ নহয়। অর্থবেদ হিচাপে কোনো গ্ৰন্থ নাপালেও অর্থশাস্ত্ৰ হিচাপে কৌটলীয় অর্থশাস্ত্ৰ পোৱা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ বেদ শব্দটোৰ অর্থ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ 'আয়ুর্বেদ' শব্দটোৰ অর্থ কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ 'আয়ু'ৰ দুটা পর্যায়বাচী শব্দ লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ চাৰি প্ৰকাৰৰ আয়ু কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ চৰকৰ মতে আয়ুর্বেদ কাৰ উপবেদ?

.....

.....

৮.৬ আয়ুর্বেদৰ অৱতৰণ

চৰকসংহিতা তথা সুশ্ৰুত সংহিতাত আয়ুর্বেদৰ অৱতৰণ অর্থাৎ আয়ুর্বেদৰ আৰম্ভণিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। চৰকসংহিতা অনুসৰি যিদৰে সম্পূর্ণ আয়ুর্বেদৰ উপদেশ ব্ৰহ্মাই কৰিছিল, ঠিক সেই ৰূপত ব্ৰহ্মাৰ পৰা সর্বপ্রথমে দক্ষ প্রজাপতিয়ে আয়ুর্বেদ গ্ৰহণ কৰিছিল। অর্থাৎ সর্বপ্রথম আচার্য্য ব্ৰহ্মাই সৃষ্টিৰ প্রৱর্তক দক্ষ প্রজাপতিক আয়ুর্বেদৰ উপদেশ দিছিল। যেতিয়া স্বর্গত আধি-ব্যাধিৰ উৎপন্ন হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে, তেতিয়া দেৱতাসকলৰ চিকিৎসাৰ বাবে স্বর্গৰ বৈদ্য (চিকিৎসক) অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান দক্ষ প্রজাপতিয়ে দিলে। ইয়াৰ পিছত ইয়াৰ উপযোগিতালৈ লক্ষ্য ৰাখি ইন্দ্রই আয়ুর্বেদৰ অধ্যয়ন কৰিলে।

কঠোৰ তপস্যা কৰা ঋষি ভৰদ্বাজে দীর্ঘজীৱনৰ ইচ্ছা কৰি ইন্দ্রৰ ওচৰত জ্ঞান লাভৰ বাবে শৰণাপন্ন হৈছিল।

বৈদিক কালত এটা সময় এনে আহিল যে, যেতিয়া তপস্যা, উপবাস, অধ্যয়ন, ব্ৰহ্মচর্য্য আদি পালনেৰে সাত্বিক জীৱন অতিবাহিত কৰা জনৰো ৰোগ হ'ব ধৰিলে। তেতিয়া প্রাণধাৰীসকলৰ ওপৰত দয়াপৰশ হৈ পূণ্য কার্য্য কৰিবলৈ মহর্ষিসকল হিমালয় পর্বতৰ এখন সুন্দৰ ভাগত একত্রিত

হ'ল। এই ঋষিসকলৰ নাম চৰকসংহিতাত (সূত্রস্থান, ১/৯-১৪) এনেদৰে পোৱা যায়— অঙ্গিৰা, জমদগ্নি, বসিষ্ঠ, ভৃগু, আত্রেয়, গৌতম, সাংখ্যা, পুলস্ত্য, নাৰদ, অসিত, অগস্ত্য, বামদেৱ, মার্কণ্ডেয়, আশ্বনায়ন, পাৰীক্ষি, ভিক্ষু, ভৰদ্বাজ, কপিঞ্জল, বিশ্বামিত্র, আশ্ববথ্য, ভার্গৱ, চ্যৱন, অভিজিত, গার্গ্য, শাণ্ডিল্য, কৌণ্ডিল্য, বার্ক্ষি, দেৱল, গালৱ, সাংকৃত্য, বৈজবাপি, কুশিক, বাদৰায়ণ, বডিশ, শৰলোমা, কাপ্য, কাত্যায়ন, কাংকায়ন, কৈকশেয়, ধৌম্য, মৰীচি, কাশ্যপ, শর্কৰাক্ষ, হিৰণ্যাক্ষ, লোকাক্ষ, পৈঙ্গি, শৌনক, শাকুনেয়, মৈত্রেয়, মৈমতায়নি, বৈখানস, বালখিল্য আদি।

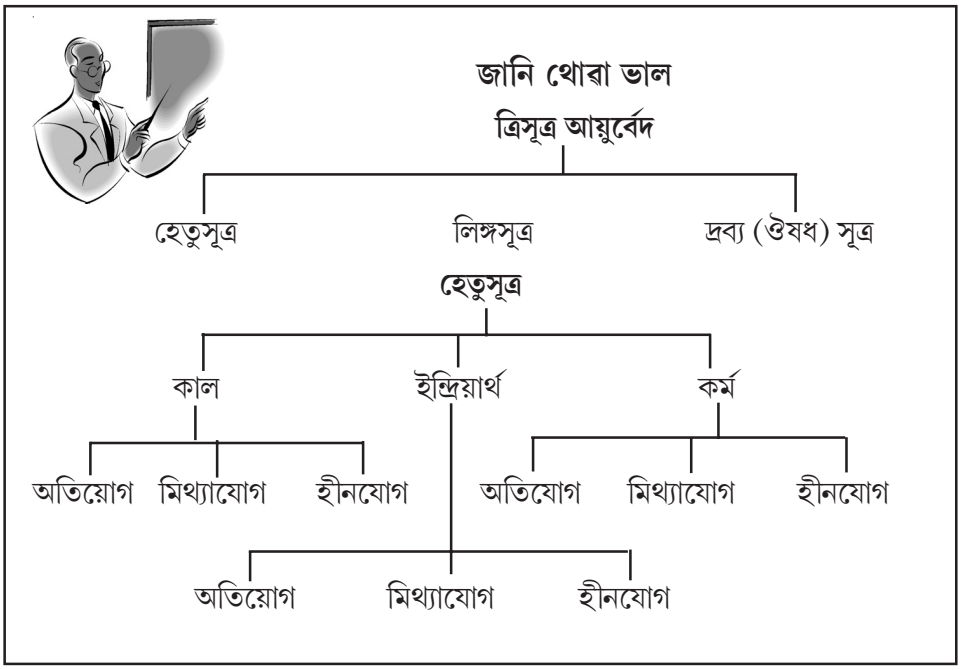
এই সকলো ঋষিয়ে দিব্য চকুৰ দ্বাৰা গম পালে যে ৰোগ-নিবাৰণৰ উপায় জানিবৰ কাৰণে ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ যোৱা উচিত। শেষত সকলোৱে লগ হৈ ঠিক কৰিলে যে মহর্ষি ভৰদ্বাজক ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ পঠিওৱা হওঁক। সেই অনুসৰি ঋষি ভৰদ্বাজ ইন্দ্রৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু ইন্দ্রই তেওঁক সংক্ষেপে আয়ুর্বেদৰ সাৰাংশ ক'লে। ইয়াৰ পিছত ইন্দ্রই আয়ুর্বেদৰ তিনিসূত্রৰ উপদেশ প্রদান কৰিলে।

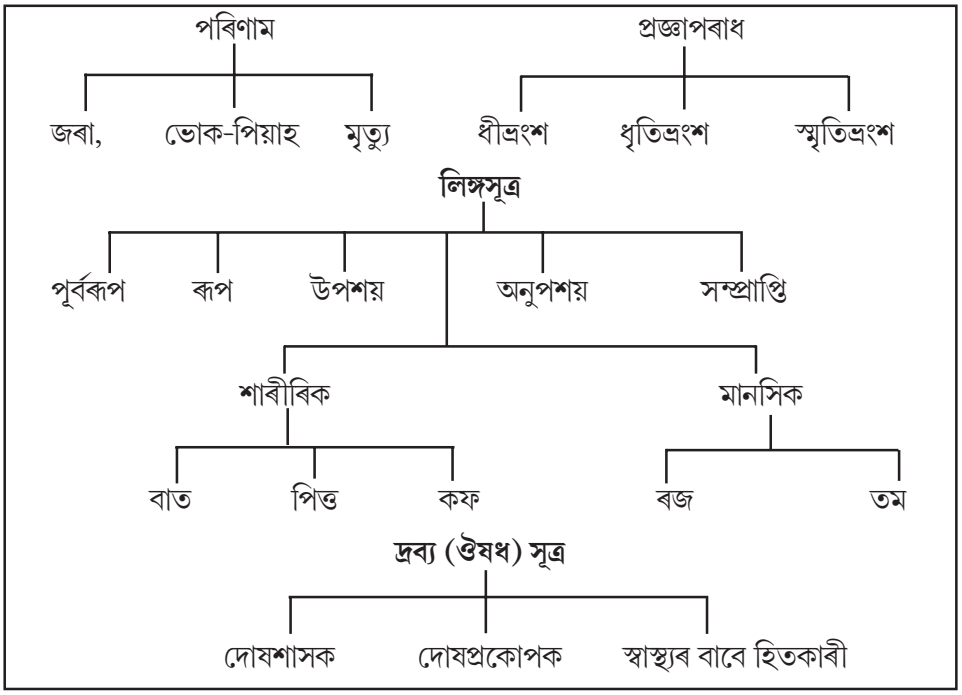
স্বস্থ্য তথা আতুৰ ৰোগীসকলৰ কাৰণে উত্তম পথ দেখুওৱা, হেতু (নিদান), লিংগ (লক্ষণ), ঔষধৰ জ্ঞান শাশ্বত তথা পুণ্য দিব পৰা, এয়াই হৈছে ত্রিসূত্র আয়ুর্বেদ যাক ব্রহ্মাই নিজে জানিছিল—

'হেতুলিঙ্গৌষধজ্ঞানং স্বস্থাতুৰপৰায়ণম্।

ত্রিসূত্রং শাস্বতং পুণ্যং বুবুধে যং পিতামহঃ।।' (চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান,, ১/২৪)

স্বস্থ তথা ৰোগী হোৱাৰ কাৰণে কি— এয়াই হৈছে হেতুসূত্র। স্বাস্থ্য তথা ৰোগৰ কি লক্ষণ— এয়াই হৈছে লিঙ্গসূত্র, স্বস্থ হৈ থাকিবলৈ তথা ৰোগ-নিবাৰণৰ উপায় অথবা ঔষধ কি— এয়াই হৈছে ঔষধসূত্র।

ইয়াৰ পিছত ইন্দ্রৰ পৰা সেই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান, য'ত তিনিটা সূত্র আছে, সম্পূর্ণকৈ ভৰদ্বাজে লাভ কৰিলে। সেই জ্ঞানৰ দ্বাৰা ভৰদ্বাজে দীর্ঘ জীৱন আৰু সুস্বাস্থ্য লাভ কৰিলে আৰু যি জ্ঞান ইন্দ্রৰ পৰা লাভ কৰিছিল, এই সকলোখিনি জ্ঞান ঋষিবিলাকক প্রদান কৰিলে—

'সো ঽনন্তপাৰং ত্রিস্কন্ধমায়ুর্বেদং মহামতিঃ।
যথাবদচিৰাৎ সর্বং বুবুধে তন্মনা মুনিঃ।।'
তেনায়ুৰমিতং লেভে ভৰদ্বাজঃ সুখান্বিতম্।
ঋষিভ্যো ঽনধিকং তচ্চ শশংসানবশেষয়ন্।।'

(চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ১/২৫-২৬)

দীর্ঘ জীৱনৰ ইচ্ছা প্রকাশ কৰা সেই ঋষিসকলে প্রজাহিতকৰ আৰু আয়ুস বৃদ্ধি কৰা বেদ অর্থাৎ আয়ুর্বেদক ভৰদ্বাজৰ পৰা গ্রহণ কৰিলে।

ভৰদ্বাজে তেওঁৰ শিষ্য আত্রেয় পুনর্বসুকো এই আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান প্রদান কৰিলে। পিছত ভৰদ্বাজ ঋষিৰ শিষ্য আত্রেয় পুনর্বসুৱে সকলো প্রাণীতেই মিত্রতাসুলভ দৃষ্টিৰাখি তথা সকলো প্রাণীৰ প্রতিয়েই দয়া পৰশ হৈ তেওঁৰ ছয়জন শিষ্যক এই পুণ্যপ্রদ আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান দিলে অর্থাৎ অধ্যাপনা কৰিলে। এই ছয়জন শিষ্য হৈছে— অগ্নিবেশ, ভেল, জতূকর্ণ, পৰাশৰ, হাৰীত তথা ক্ষাৰপাণি—

'অথ মৈত্রীপৰঃ পুণ্যমায়ুর্বেদং পুনর্বসুঃ।
শিষ্যেভ্যো দত্তবান্ ষড়্ভ্যঃ সর্বভূতানুকম্পয়া।।
অগ্নিবেশশ্চ ভেল (ড)শ্চ জতূকর্ণঃ পৰাশৰঃ।
হাৰীতঃ ক্ষাৰপাণিশ্চ জগৃহুস্তন্মুনের্বচঃ।।'

(চৰকসংহিতা সূত্রস্থান, ১/২৫-২৬)

এই ছয়জন শিষ্যৰ ভিতৰত অগ্নিৱেশ অধিক বুদ্ধিমান আছিল, যিজনে 'অগ্নিৱেশতন্ত্ৰ' নামৰ গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰিছিল। এই গ্ৰন্থখনক সকলোৱে শ্ৰেষ্ঠ সংহিতা বুলি সমাদৰ কৰিছিল। তেওঁৰ পিছত ভেল আদি বুদ্ধিমান শিষ্যসকলে নিজৰ নিজৰ নামত সংহিতা ৰচনা কৰিছিল আৰু নিজৰ গুৰুক শুনাইছিল।

অগ্নিৱেশ আদি ঋষিসকলৰ দ্বাৰা আয়ুৰ্বেদীয় অথৰ্ব সূত্ৰণ অৰ্থাৎ নিৱন্ধন শুনি ঋষিসমুদায়ে প্ৰসন্ন হৈ পুণ্য কৰ্ম হিচাপে এই তন্ত্ৰৰ অনুমোদন কৰিলে আৰু ক'লে যে আপোনালোকে বিষয়ৰ বিন্যাস অতি সুচাৰুৰূপে কৰিছে। সকলো ঋষিয়ে প্ৰাণীসকলৰ হিত কামনা কৰা সেই অগ্নিৱেশ প্ৰমুখ ঋষিসকলৰ প্ৰশংসা কৰিলে আৰু সকলোৱে সমস্বৰত এই বুলি ক'লে যে, আপোনালোকে প্ৰাণধাৰণকাৰীসকলৰ বাবে সঁচাকৈয়ে দয়া দেখুৱাইছে।

স্বৰ্গত থকা দেৱতাসকলে দেবৰ্ষিসকলৰ সৈতে পৰম ঋষিসকলে উচ্চ স্বৰত কোৱা সেই পূণ্যময় শব্দক শুনিলে আৰু শুনি পৰম আনন্দ লাভ কৰিলে। তেওঁলোকৰ আনন্দৰ প্ৰতিনিধি তিনিও লোকতে প্ৰতিধ্বনিত হ'ল। এনেদৰেই অগ্নিৱেশকে আদি কৰি আন ঋষিসকলৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত সংহিতাসমূহে পৰম ঋষিসকলৰ দ্বাৰা অনুমোদিত হৈ প্ৰাণীসকলৰ কল্যাণৰ কাৰণে জগতত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিলে।

অগ্নিৱেশ সংহিতা গুৰু-শিষ্য সংবাদ ৰূপত আছিল। এই গ্ৰন্থ মূলৰূপত উপলব্ধ নহয়। চৰকৰ সময়ত হয়তো এই গ্ৰন্থখন উপলব্ধ আছিল, সেয়েহে চৰকে দেশ, কাল আৰু পৰিস্থিতি অনুসৰি ইয়াৰ সংস্কাৰ সাধন কৰা কাৰণে এইখনৰ নাম চৰকসংহিতা হৈ পৰিল। পিছত দৃঢ়বলে চৰকসংহিতাৰ প্ৰতি-সংস্কাৰ কৰিলে আৰু সেই গ্ৰন্থ আজিকালি চৰকসংহিতা নামেৰে জনাজাত হ'ল।

৮.৭ আয়ুর্বেদৰ অঙ্গ (অষ্টাঙ্গ আয়ুর্বেদ)

সুশ্ৰুত সংহিতাত এনেদৰে কোৱা হৈছে যে, আয়ুৰ্বেদ হৈছে অথৰ্ববেদৰ উপাংগ অৰ্থাৎ উপবেদ। জগত সৃষ্টিৰ পিছতে ব্ৰহ্মাই এক লাখ শ্লোক এহেজাৰ অধ্যায়ত বিভক্ত কৰি এই আয়ুৰ্বেদ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত তেওঁ মানুহৰ স্বল্প জীৱন তথা অল্প মেধ্যশক্তিলৈ লক্ষ্য ৰাখি আয়ুৰ্বেদক আঠোটা বিভাগত বিভক্ত কৰিছিল। এই আঠটা ভাগক আঠটা অঙ্গ বুলি কোৱা হৈছে। এই অঙ্গকেইটা হৈছে— শল্যম্ (Surgery), শালাক্যম্ (ENT & Eye), কায়চিকিৎসা (Internal Medicine), ভূতবিদ্যা (Psychiatry/Demonic seizures), কৌমাৰভৃত্যম্ (obstetrics, Gynaecology and Paedictrics), অগদতন্ত্ৰম্ (the science of Toxicology), ৰসায়নতন্ত্ৰম্ (the science of Rejuvenation) আৰু বাজীকৰণতন্ত্ৰম্ (the science of Aphrodisiac) —

'ইহ খল্বায়ুৰ্বেদং নামোপাঙ্গমথৰ্ববেদস্যানু ২পাদ্যৈৱ প্ৰজাঃ শ্লোকশতসহস্ৰমধ্যায়সহস্ৰং চ কৃতবান্ স্বয়ম্ভুঃ। ততো ২ল্পায়ুস্ত্ব মল্পমেধস্তং চালোক্য নৰাণাং ভূয়ো ২ষ্টধা প্ৰণীতৱান্। তদ্যথা শল্যং শালাক্যং কায়চিকিৎসা ভূতবিদ্যা কৌমাৰভৃত্যম্ অগদতন্ত্ৰং ৰসায়নতন্ত্ৰং বাজীকৰণতন্ত্ৰমিতি।'

(সুশ্রুতসংহিতা, সূত্রস্থান, ১/৬-৭)

চৰকসংহিতাত এই নামকেইটা এনেদৰে পোৱা যায়— ১। কায়চিকিৎসা, ২। শালাক্য, ৩। শল্যাপহর্তৃক (শল্যতন্ত্র), ৪। বিষগৰ-বৈৰোধিকপ্রশমন (অগদতন্ত্র), ৫। ভূতবিদ্যা, ৬। কৌমাৰভৃত্য, ৭। ৰসায়ন, ৮। বাজীকৰণ (তস্যায়ুর্বেদস্যাঙ্গান্যষ্টৌ, তদ্যথা- কায়চিকিৎসা, শালাক্যং, শল্যাপহর্তৃকং, বিষগৰবৈৰোধিকপ্রশমনং, ভূতবিদ্যা, কৌমাৰভৃত্যকং, ৰসায়নং, বাজীকৰণমিতি, চৰকসংহিতা, সূত্রস্থান, ৩০/২৮)

(ক) শল্যম্ (অস্ত্র চিকিৎসা) ঃ বিভিন্ন ধৰণৰ কাঁইট (grass) কাঠ, শিল, ধূলি (dust), ধাতু, লোহা, হাড়, চুলি, নখ আদি শৰীৰত সোমাই গ'লে, তাক যি পদ্ধতিৰে উলিয়াই অনা হয়, তাকেই শল্য বোলে। যন্ত্র, শস্ত্র, জুই আদিৰ আঘাতৰ প্রতিকাৰো এই বিভাগৰ অন্তর্গত। (তত্র শল্যং নাম বিবিধতৃণকাষ্ঠ পাষাণ পাংশুলোহ লোষ্টাস্থি বালনখ-পূয়াস্রাবদুষ্টব্রণান্তর্গর্ভশল্যোদ্ধৰণার্থং, যন্ত্রশস্ত্রক্ষাৰাগ্নিপ্রণিধানব্রণবিনিশ্চয়ার্থ চ, সুশ্রুত সংহিতা, সূত্রস্থান, ১/৮)।

আনহাতে যিবোৰ পৰিঘটকে মানসিক আৰু শাৰীৰিক কষ্ট দিয়ে, সেইবোৰে শল্য ভিতৰত ধৰা হৈছে— 'মনঃ শৰীৰাবাধকৰাণি শল্যানি। সমস্ত শৰীটোকে কষ্ট দিয়া পৰিঘটককে (factors) শল্যবুলি কোৱা হৈছে, তথা ঔষধৰ যিটো বিভাগ শল্যৰ লগত জড়িত, তাকেই শল্যতন্ত্র বুলি কোৱা হয়— 'সর্বশৰীৰাবাধকৰং শল্যম্। তদিহোপদিশ্যত ইত্যতঃ শল্যশাস্ত্রম্'। শল্য দুই প্রকাৰৰ— শাৰীৰিক (ভিতৰুৱা, intrinsic) আৰু আগন্তুক (উপৰুৱা, extraneous)। শাৰীৰিক পৰিঘটকসমূহ হৈছে— দাঁত, নোম, নখ, ধাতুৰ নষ্টতা, খাদ্য ভেজালকৰণ, মল আৰু শাৰীৰিক দোষ। আনহাতে উপৰুৱা পৰিঘটকসমূহ আগৰ বিলাকতকৈ ভিন্ন তথা যিবোৰে শৰীৰত উপৰুৱাকৈ কষ্ট দিয়ে। (তদ্দ্বিবিধং শাৰীৰমাগন্তুকং চ। তত্র শাৰীৰং দন্তবোমনখাদি ধাতৰোৎন্নমলা দোষাশ্চ দুষ্টাঃ। আগন্ত্বপি শাৰীৰশল্যব্যতিৰেকেণ যাৱন্তো ভাবা দুঃখমুৎপাদয়ন্তি।)

(খ) শালাক্যম্ (চকু আদিৰ চিকিৎসা) ঃ ডিঙিৰ (জত্রুকাস্থি) ওপৰৰ অংশ, যেনে— চকু, নাক, কাণ, মুখ আদি শৰীৰৰ অংশৰ চিকিৎসাই হৈছে শালাক্য। 'শালাক্যং নামোর্দ্ধজত্রুগতানাং শ্রৱণনয়নবদনঘ্রাণাদিসংশ্রিতানাং ব্যাধীনামুপশমনার্থম্।' শলাকা (শলা, probe) এডালেই হৈছে এই চিকিৎসাৰ প্রধান আহিলা। সেই কাৰণে এই তন্ত্রটোক শালাক্যতন্ত্রম্ বুলি কোৱা হৈছে (শলাকাপ্রধানমঙ্গং শালাক্যম্)।

(গ) কায়চিকিৎসা (অন্তর্ৱতী চিকিৎসা) ঃ গোটেই শৰীৰত বিয়পি পৰা অসুখৰ চিকিৎসাই হৈছে কায়চিকিৎসা। জ্বৰ, ৰক্তস্রাৰ (haemorrhagic condition), যক্ষ্মা (consumption), উন্মাদ (madness), অপস্মাৰ (মিৰ্গী, epilepsy), কুষ্ঠ (leprosy), মেহ (মধুমেহ, diabetes), অতিসাৰ (diarrhoea) আদি ৰোগৰ উপশমৰ উপায় ইয়াত বর্ণনা আছে। (কায়চিকিৎসা নাম সর্বাঙ্গসংশ্রিতানাং ব্যাধীনাং জ্বৰৰক্তপিত্তশোষোন্মাদাপস্মাৰকুঠমেহা তিসাৰাদীনামুপপশমনার্থম্।)

ডলহণ নামৰ সমালোচকজনৰ মতে 'কায়' মানে হৈছে অগ্নি, অগ্নিৰ চিকিৎসাই (শাৰীৰিক অগ্নি) হৈছে কায়চিকিৎসা— 'কায়ো ঽত্রাগ্নিরুচ্যতে, তস্য চিকিৎসা কায়চিকিৎসা'। চক্রপাণি নামৰ আন এজনৰ মতে শৰীৰৰ অন্তৰগ্নিৰ (জঠৰাগ্নি) চিকিৎসাই হৈছে কায়চিকিৎসা— 'কায়স্যান্তৰগ্নেশ্চিকিৎসা কায়চিকিৎসা।'

আধুনিক চিকিৎসা ব্যৱস্থাত নিম্নোক্ত বিভাযবিষয়সমূহ এই তন্ত্রটোত অন্তর্ভুক্ত হয়— Cardiology, Endocrinology, Gastroenterology, Neurology, Hematology, Infectious disease, Medical oncology, Nephrology, Pulmonology, Rheumatology, Clinical cardiac electrophysiology, critical care medicine, Nuclear medicine, Immunology etc.

(ঘ) **ভূতবিদ্যা (আত্মা সম্বন্ধীয় বিশ্বাস)** ঃ ভূতবিদ্যা হৈছে এক প্রকাৰৰ মানসিক ৰোগ। দেৱতা, অসুৰ, গন্ধর্ব, যক্ষ, ৰক্ষ (cannibal monster), পিতৃ (unliberated ancestor), পিশাচ (devil spirit), নাগ (creatures from Hedes), গ্রহ (planetary affliction) আদিৰ দ্বাৰা আক্রান্ত মন আৰু উপশমৰ বাবে যজ্ঞ, শান্তিকর্ম, বলিহৰণ আদি ব্যৱস্থা এই ভূতবিদ্যা বিভাগত দিয়া হৈছে। (ভূতবিদ্যা নাম দেবাসুৰ-গন্ধর্বযক্ষৰক্ষঃ পিতৃপিশাচনাগগ্রহাদ্যুপসৃষ্টচেতসাং শান্তিকর্মবলিহৰণাদিগ্রহোপশমনার্থম্। সুশ্রুতসংহিতা, সূত্রস্থান, ১/৮)।

আধুনিক কালৰ চিকিৎসা ব্যৱস্থাত এই বিষয়ত এইবোৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হয়— Sleep paralysis, hypnagogio, schizotypy, delusion, paranoia, hallucination, false awakening etc.

(ঙ) **কৌমাৰভৃত্যম্ (শিশু বিষয়ক চিকিৎসা)** ঃ আয়ুর্বেদৰ যিটো ভাগত শিশুৰ লালন-পালন, শিশুৰ পৰিচর্য্যা কৰা মাতৃ বা ধাত্রীৰ স্বাস্থ্য সম্বন্ধীয় আলোচনা, তথা গাখীৰ ভেজালকৰণৰ পৰা শুদ্ধতা প্রাপ্তি আদি বিষয়সমূহ আলোচনা কৰা হৈছে, সেয়াই হৈছে কৌমাৰভৃত্যম্ (কৌমাৰভৃত্যং নাম কুমাৰভৰণধাত্রীক্ষীৰদোষসংশোধনার্থং দুষ্টস্তন্যগ্রহসমুত্থানাং চ ব্যাধীনামুপশমনার্থম্, সুশ্রুতসংহিতা, সূত্রস্থান, ১/৮)। কৌমাৰভৃত্যক কৌমাৰতন্ত্র, বালতন্ত্র, বালচিকিৎসা আদি নামেৰেও জনা যায়।

শিশুৰ স্বাস্থ্যৰ লগত শিশুটিৰ মাতৃৰ শাৰীৰিক, মানসিক স্বাস্থ্যও জৰিত হৈ থাকে। গতিকে হাৰীত সংহিতাৰ মতে শিশুৰ স্বাস্থ্য গর্ভাৱস্থা, মাতৃৰ স্বাস্থ্য আদিৰ অধ্যয়ন তথা চিকিৎসাই হৈছে বালচিকিৎসা— 'গর্ভোপক্রমবিজ্ঞানম্ সূতিকোপক্রমং যথা। বালানাং ৰোগশমনং ক্রিয়া বালচিকিৎসিতম্।

আধুনিক চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ gynaecology, obstetrics, paediatrics ইত্যাদি বিষয়সমূহ এই তন্ত্রৰ অন্তর্গত।

(চ) **অগদতন্ত্রম্ (সাপ আদি সৰীসৃপৰ দ্বাৰা কৃত বিষ নিবাৰণ)** ঃ আয়ুর্বেদৰ এই বিভাগটোত সাপ, কীট, মকৰা, বিছা, নিগনী আদিৰ দ্বাৰা হোৱা বিষয় তথা উপশমৰ বিষয়ে আলোচনা

আছে— 'অগদতন্ত্রং নাম সর্পকীটলূতাবৃশ্চিকমূষকাদিদষ্টবিষব্যঞ্জনার্থং বিবিধবিষয়সংযোগোপশমনার্থং চ'। (সুশ্রুতসংহিতা, সূত্রস্থান, ১/৮)

(ছ) **ৰসায়নতন্ত্রম্ ঃ** আয়ুর্বেদৰ এই বিভাগটোত যৌৱন স্থিৰে ৰখা, আয়ুৰ বৃদ্ধি, মেধা তথা বল বৃদ্ধি, তথা শৰীৰৰ ৰোগ নিবাৰণৰ শক্তিৰ বৃদ্ধি বিষয়ক আলোচনা আছে— 'ৰসায়নতন্ত্রং নাম বয় ঃ স্থাপন-মায়ুর্মেধাবলকৰং ৰোগাপহৰণসমর্থং চ।' সূ. স., সূত্রস্থান, ১/৮)। ৰসায়নে বয়স্থাপনত সহায় কৰে, কাৰণ ই শতবর্ষলৈ আয়ুস কেনেকৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি, তাৰ নির্দেশ দিয়ে। ডল্ হণৰ মতে বয়স্থাপনে বৃদ্ধত্বৰ হ্রাস কৰে তথা যৌৱনকাল বহুসময়লৈ স্থিৰ কৰি ৰাখে— 'বয়ঃ স্থাপনং জৰাপহণ তাৰুণ্যং বহুকালং স্থাপয়তীত্যর্থঃ।

(জ) **বাজীকৰণতন্ত্রম্ ঃ** আয়ুর্বেদৰ এই বিভাগটোত বীর্য্যৰ (semen) বৃদ্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা আছে। অল্পবীর্য্য, দুষ্টবীর্য্য, ক্ষীণবীর্য্য তথা বিশুষ্কবীর্য্যৰ বিষয়ে আলোচনা হোৱাৰ লগতে মৈথুন শক্তিৰ বৃদ্ধিৰ উপায় দিয়া হৈছে— 'বাজীকৰণতন্ত্রং নামাল্পদুষ্টক্ষীণ বিশুষ্কৰেতসামাপ্যায়নপ্রসাদোপয়েজননিমিত্তং প্রহর্ষজননার্থং চ)। (অল্পৰেতস = diminutive state of semen), দুষ্টৰেতস = defiled state of semen, ক্ষীণৰেতস = exhaustive state of semen), বিশুষ্কৰেতস = waning state of semen.) ।

এই বিভাগসমূহ দৰাচলতে শয্যাগত ৰোগীৰ ধাৰণাৰে বিভক্ত। এইবোৰৰ উপৰিও আয়ুর্বেদ আৰু কেইটামান বিভাগ আছে, যাক বাদ দি আয়ুর্বেদৰ অধ্যয়ন অসম্পূর্ণ। সেই বিভাগসমূহৰ কেইটামান হৈছে— দ্রব্যগুণবিজ্ঞান (Materia-medica), শৰীৰ (Anatomy and physiology), পঞ্চকর্ম চিকিৎসা (Five elimination therapies), প্রসূতি (Gynecology & obstatrics) আদি।

৮.৮ আয়ুর্বেদৰ প্রয়োজন

চৰকসংহিতা মতে আয়ুর্বেদ শাস্ত্রৰ প্রয়োজন হৈছে স্বস্থ পুৰুষৰ স্বাস্থ্যৰ ৰক্ষা কৰা আৰু ৰোগী ব্যক্তিৰ ৰোগ দূৰ কৰা— 'ইহ খল্বায়ুর্বেদ প্রয়োজনং ব্যধ্যুপসৃষ্টানাং ব্যাধিপৰিমাক্ষঃ স্বস্থস্য ৰক্ষণং চ।' (চৰকসংতিা, সূত্রস্থান, ৩০/২৬)। সেই একেটা অর্থই সুশ্রুতসংহিতাতো পোৱা যায়। ইয়াত কোৱা হৈছে যে, আয়ুর্বেদৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে স্বস্থ ব্যক্তিৰ স্বাস্থ্যৰ ৰক্ষা কৰা তথা ৰোগী ব্যক্তিৰ ৰোগ নিবাৰণ কৰা— 'প্রয়োজনং চাস্য স্বস্থস্য স্বাস্থ্যৰক্ষণমাতুৰস্য বিকাৰপ্রশমনং চ' (সুশ্রুত সংহিতা, সূত্রস্থান, ৩/২৬)।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৬ ঃ আয়ুর্বেদৰ উপদেশ প্রথমে কোনে দিছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ কোনজনে ঋষিয়ে ইন্দ্ৰৰ ওচৰলৈ আয়ুর্বেদৰ জ্ঞান ল'বলৈ গৈছিল ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ আয়ুর্বেদৰ তিনিটা সূত্ৰ কি কি ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ ভৰদ্বাজৰ শিষ্য কোন আছিল ?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ আয়ুর্বেদৰ অংগ কেইটা ?

.....

.....

৮.৯ আয়ুর্বেদৰ ইতিহাস

আয়ুর্বেদ হৈছে আয়ুসৰ বিজ্ঞান, যাক নিঃসন্দেহে পৃথিৱীৰ আটাইতকৈ পুৰণি চিকিৎসা পদ্ধতি বুলি কোৱা হয়। বিভিন্ন থলুৱা পদ্ধতিৰ সহায়ত সুশৃংখলভাৱে ৰোগীৰ স্বাস্থ্য নিৰীক্ষণ এই ব্যৱস্থাটোৰ জৰিয়তে কৰা হয়। বেদেই হৈছে ভাৰতৰ পুৰণি লিখিত তথ্য। চাৰিওখন বেদৰ ভিতৰত কেৱল ঋগ্বেদ আৰু অথর্বেদতহে আয়ুর্বেদ সম্বন্ধীয় তথ্য পোৱা যায়। আচলতে আয়ুর্বেদক অথর্ববেদৰ উপবেদ বুলি কোৱা হৈছে। পৰম্পৰাগত তথ্য মতে ব্ৰহ্মাই এক লাখ শ্লোকৰ দ্বাৰা আয়ুর্বেদ ব্যক্ত কৰিছিল। আয়র্বেদৰ সৃষ্টি কাল সম্বন্ধে যিহেতু কোনো কথাই জনা নাযায়, সেয়েহে আয়ুর্বেদক 'অনাদি' বুলি কোৱা হৈছে।

আয়ুর্বেদৰ ইতিহাস তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— ১) বৈদিক যুগ, ২) মধ্যৱর্তীযুগ, ৩) আধুনিক যুগ।

১) **বৈদিক যুগ ঃ** বেদত সেইসময়ৰ সাংস্কৃতিক, সাহিত্যিক তথা সামাজিক চিত্রন দেখিবলৈ পোৱা যায়। অথর্ববেদত আয়ুর্বেদৰ বিভিন্ন সমল পোৱাৰ লগতে আয়ুর্বেদক 'পঞ্চমবেদ' হিচাপেও আখ্যা দিয়া হৈছে। অথর্ববেদত শৰীৰচিকিৎসা (anatomy), দেহতত্ত্ব (physiological), নিদানশাস্ত্ৰ (pathological) বিষয়ক জ্ঞানৰ লগতে বিভিন্ন ৰোগৰ চিকিৎসা বিষয়ক অনেক তথ্য পোৱা যায়। বেদৰ মতে ভূত, পিশাচ, ৰাক্ষস, জনু, যক্ষ আদি ৰোগৰ কাৰক আৰু এইবোৰৰ পৰাই ৰোগৰ সক্রমণ হয়। 'পাপকর্ম'ক ৰোগৰ এটা মুখ্য কাৰক হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে।

ৰোগৰ চিকিৎসা কৰাৰ সময়ত সূর্য্যদেৱতাক স্তুতি কৰা হয় আৰু ইয়াৰ ৰশ্মিসমূহ প্রয়োগ কৰা হয়। 'অভিমন্ত্রজল' (water after treatment with mantras) ৰোগীৰ খোৱা, গাধোৱা, পৰিস্কাৰ কৰা আদি কামত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সূর্য্যৰ ৰশ্মি তথা পানীৰ উপৰিও

'অগ্নি-চিকিৎসা', 'যজ্ঞচিকিৎসা' আদি অতি সমাদৃত আছিল। যজ্ঞ আছিল দৈনন্দিন কৰ্ম আৰু ৰোগ উপশমৰ বাবে বিশেষ মন্ত্রসমূহ উচ্চাৰণ কৰা হৈছিল। বেদত কমেও ৪০০ বিধ ঔষধ বিষয়ক গছৰ, তৃণৰ বৰ্ণনা আছে। ইয়াৰে ভিতৰত কিছুমান প্রমুখ গছ হৈছে— অপামার্গ, পলাশ, ইন্দ্রায়ন, গুগুল্লু, অক্ষ, অশ্বস্থ, খদিৰ, কুশ, দূৰ্বা, বিল্ব, অর্জুন, তাম্র ইত্যাদি।

ৰুদ্র, অগ্নি, ইন্দ্র, মৰুত আৰু বৰুণ দেৱতাক দেবতাসকলৰ বৈদ্য হিচাপে স্তুতি কৰা হৈছে। পিছৰ কালত অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ক দেৱতাসকলৰ চিকিৎসক হিচাপে পোৱা যায়। বেদৰ উল্লেখ অনুসৰি অশ্বিনীকুমাৰদ্বয়ে মহত্ত্বপূর্ণ শল্য চিকিৎসা তথা ভেষজ চিকিৎসা কৰিছিল। তেওঁলোকে কৰা শল্য চিকিৎসাৰ কেইটামান উদাহৰণ হ'ল—

১। দধ্যঞ্চ ঋষিৰ মূৰটো পৰিৱর্তন কৰি ঘোঁৰাৰ মূৰ সংলগ্ন কৰা আৰু পিছত পুৰণি মূৰটোকে ঋষিৰ লগত সংলগ্ন কৰা।

২। দৃষ্টিশক্তি বৃদ্ধিৰ বাবে ঋষি কণ্ব আৰু ঋজেস্বৰ শল্য চিকিৎসা।

৩। যক্ষৰ কটামূৰ পুনঃসংযোগ।

৪। ৰাণী বিশলাৰ আঠুত লোৰ টুকুৰাৰ সংৰোপন।

৫। যুদ্ধত আঘাতপ্রাপ্ত সৈনিকৰ বিশেষ চিকিৎসা।

ইয়াৰ উপৰিও ঔষধৰ দ্বাৰা কৃত কেইটামান চিকিৎসাৰ উদাহৰণ হৈছে—

(ক) নদীৰ পানীৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি চিকিৎসাৰে সুস্থ।

(খ) ঘোষা আৰু সর্বৰ যক্ষ্মাৰোগৰ চিকিৎসা।

(গ) বামদেবৰ মাকৰ বৈসদৃশ প্রসৰৰ সফলতাৰে চিকিৎসা।

(ঘ) বৃদ্ধঋষি চ্যবনৰ চিকিৎসাৰ দ্বাৰা যৌৱনাৱস্থা প্রাপ্ত।

এইবোৰ উদাহৰণৰ পৰা এইটো জানিব পাৰি যে অংগ সংৰোপণ আৰু ৰোগৰ পৰা সম্পূর্ণ আৰোগ্য বেদৰ কালত আয়ুর্বেদিক বৈদ্যৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হৈছিল। পশু চিকিৎসাও সেই সময়ত উদ্ভাৱন হৈছিল।

শৰীৰৰ বিভিন্ন প্রকাৰৰ অংগসমূহৰ নাম অথর্ববেদত পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত কেইটামান হৈছে—

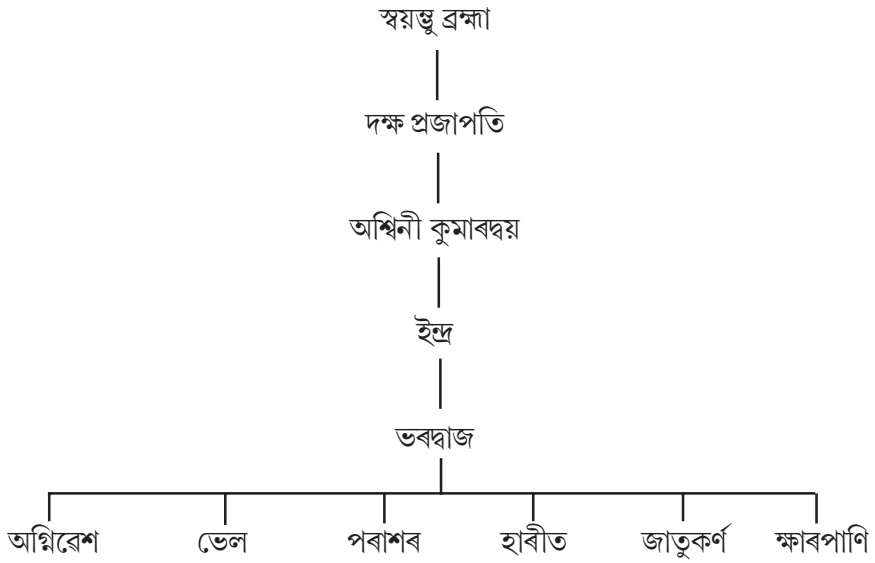
অক্ষি (eye), নাসিকা (nose), কর্ণ (ear), মস্তিষ্ক (brain), জিহ্বা (tongue), গ্রীৱা (neck), অনম্ (shoulder), বাহু (arm), হৃদয় (heart), প্লীহা (splean), আন্ত্রা (inteastine), গুডা (anus), উদৰ (abdomen), নাভি (umblicus), উৰু (thigh), শ্রোণি (pelivis), অস্থি (bone), মজ্জা (marrow), স্রাৱ (discharges), ধমনি (artery), অঙ্গুলি (finger), নখ (nail), লোম (body hair), ত্বচা (skin) ইত্যাদি।

২) **মধ্যৱর্তীযুগ (Medieval period)** ঃ ব্রহ্মসংহিতা, ধন্বন্তৰি সংহিতা আৰু ভাস্কৰ সংহিতাই হৈছে আয়ুর্বেদৰ আটাইতকৈ পুৰণি লৌকিক পুথি। কিন্তু, দুর্ভাগ্যবশতঃ কোনো এখনেই বর্তমান উপলব্ধ নহয়। বর্তমান উপলব্ধ গ্রন্থৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি মধ্যবর্তী যুগক দুটা

ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— ক) সংহিতা কাল (Classical text period) আৰু খ) সংগ্রহ কাল (Compilatory period)।

(ক) সংহিতা কাল ঃ এই কালত তিনিখন গ্রন্থ উপলব্ধ হৈছে— ১) চৰকসংহিতা, ২) সুশ্রুত সংহিতা, ৩) কাশ্যপ সংহিতা। ইয়াৰ উপৰিও ভেল সংহিতা, হাৰীত সংহিতা পোৱা যায় যদিও এই দুখন সংহিতাৰ মৌলিকতা এতিয়াও সন্দেহজনক। কাশ্যপ সংহিতা অসম্পূর্ণ।

আয়ুর্বেদত দুটা শাখা পোৱা যায়— আত্রেয় শাখা আৰু ধন্বন্তৰি শাখা। আত্রেয় শাখাৰ প্রধান গ্রন্থ হৈছে অগ্নিৱেশ তন্ত্র, যিখনক পিছৰ কালত চৰকসংহিতা হিচাপে সংশোধন কৰা হৈছে এই সংহিতাখনে আভ্যন্তৰিণ ঔষধ (ভেষজ) চিকিৎসাৰ ওপৰত প্রধানভাৱে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। এই শাস্ত্র অনুসৰি গুৰু শিষ্য পৰম্পৰা এনেধৰণৰ—

ভৰদ্বাজৰ শিক্ষাখিনিকেই পিছত অগ্নিৱেশে সংগ্রহ কৰি অগ্নিৱেশতন্ত্র ৰচনা কৰে। এই অগ্নিৱেশ তন্ত্রকেই পিছত সংশোধন তথা সম্পাদন কৰি চৰকে ২০০ খ্রীষ্টাব্দত চৰকসংহিতা প্রণয়ন কৰে। খ্রীষ্টপূর্ব ৬০০ চনৰ অগ্নিৱেশ সংহিতাৰ ৰচনা কাল বুলি ধৰা হৈছে।

দ্বিতীয় শাখা ধন্বন্তৰী শাখাৰ প্রধান পুথি হৈছে 'সুশ্রুত সংহিতা'। এই সংহিতাখনে প্রধানত শল্য চিকিৎসাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে। সুশ্রুত বিশ্বৰ শ্রেষ্ঠ তথা প্রথম শল্য চিকিৎসক (surgeon) বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ গুৰু শিষ্য পৰম্পৰা হৈছে— সুশ্রুত — উপন্ধন্ব — পোষ্কলাৱত ইত্যাদি।

(খ) সংগ্রহকাল ঃ লৌকিক কালত আয়ুর্বেদিক ঔষধ ফলমূল আৰু জীৱ-জন্তুৰ পৰা সংগ্রহ কৰা হৈছিল। কিন্তু মধ্যৱর্তী সময়ত 'ৰস-শাস্ত্র' (pharmaceutical chemistry) প্রাৰম্ভ হয়। পাৰা (mercury) তথা অন্যান্য ধাতু আৰু খনিজ বস্তুৰ আয়ুর্বেদ চিকিৎসাৰ ৰসাগাৰত প্রয়োগ আৰম্ভ হয়। নাগার্জুনে 'ৰসশাস্ত্র'ৰ বাট দেখুৱাই নিয়াৰ লগতে তেওঁ পাৰা, আর্চেনিক,

মাইকা, চিলভাৰ, লিদ্, জিংক আদি ধাতব পদার্থ প্রয়োগ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

বৌদ্ধ ধর্মৰ প্রসাৰতাৰ পিছত আয়ুর্বেদ বিস্তৃত হ'বলৈ ধৰে আৰু ৰোম, চীন, গ্রীছ আদি দেশলৈ ইয়াৰ প্রভাৱ বিস্তাৰিত হ'বলৈ ধৰে। আয়ুর্বেদ চিকিৎসকসকলক সমাজৰ লাগতিয়াল বিশেষ ব্যক্তি বুলি স্বীকৃতি দিবলৈ আৰম্ভ হ'ল। দ্বিতীয় শতিকাৰ পিছৰ পৰাই ৰসক্রিয়াই গুৰুত্ব লাভ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে।

চৰক আৰু সুশ্রুতৰ পিছতেই আয়ুর্বেদিক চিকিৎসক হিচাপে সিন্ধ প্রদেশৰ বাগভটে গুৰুত্বপূর্ণ স্থান লাভ কৰিছিল। এওঁ ৭তম শতিকাৰ আছিল। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত গ্রন্থখনৰ নাম আছিল 'অষ্টাঙ্গ হৃদয়', যিখন চৰক, সুশ্রুত, ভেল আৰু হাৰীত সংহিতাৰ এটি সাৰাংশ ৰূপ। বাগভটে 'অষ্টাঙ্গ সংগ্রহ' নামেৰে আন এখন গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল, যিখন আছিল ক্ষুদ্র আৰু সাবলীল। ১২শ শতিকাত ৬৯টা অধ্যায় থকা 'মাধৱনিদান' নামৰ এখন গ্রন্থ মাধৱাচার্য্যই ৰচনা কৰিছিল, য'ত ৰোগৰ বিভিন্ন চিকিৎসাৰ কথা উল্লেখ আছে।

খ্রীষ্টাব্দ ১৬ শতিকালৈ আয়ুর্বেদ কেবল ঔষধ প্রস্তুতিকৰণৰ ৰসায়নৰ ওপৰতেই নির্ভৰশীল আছিল। চক্রপাণি, মদনপাল, নৰহৰি পণ্ডিত আৰু বৃন্দই আয়ুর্বেদৰ ওপৰত প্রামান্য গ্রন্থ ৰচনা কৰে। 'মদনপাল নিঘণ্টু' আৰু 'ৰাজ নিঘণ্টু' এই সময়ত লিখা উল্লেখযোগ্য গ্রন্থ। ইয়াৰ পিছৰ আয়ুর্বেদৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য গ্রন্থ হৈছে শাৰঙ্গধৰ সংহিতা' এই সময়তে য়ুনানী, ইউৰোপীয় তথা অন্যান্য ব্যৱস্থাসমূহ প্রচলন হ'বলৈ ধৰে। 'শাৰঙ্গধৰ সংহিতা'ৰ পিছত আয়ুর্বেদৰ উল্লেখযোগ্য গ্রন্থখন হৈছে ভৱমিশ্রৰ 'ভাৱ প্রকাশ'।

'ভাৱপ্রকাশ'ৰ পিছত আয়ুর্বেদৰ তেনে প্রগতি দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। বহুবাৰ বিদেশীৰ আক্রমণৰ ফলত আয়ুর্বেদৰ সাহিত্যৰ ধ্বংস হ'ল অথবা পুৰি নষ্ট কৰি দিয়া হ'ল। বৃটিছৰ আমোলত পশ্চিমীয়া চিকিৎসা ব্যৱস্থাৰ প্রচলন হ'ব ধৰিলে আৰু আয়ুর্বেদৰ স্থান ই লাভ কৰিলে। পশ্চিমীয়া ব্যৱস্থাৰে চিকিৎসা মহাবিদ্যালয়, চিকিৎসালয় তথা ফার্মাচী আদি স্থাপিত হ'ল। আয়ুর্বেদলৈ অন্ধকাৰ নামি আহিল। তথাপিও ১৯ শতিকাৰ শেষার্দ্ধত আৰু ২০ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা আয়ুর্বেদে কিছু ঠন ধৰি উঠা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

৩) **আধুনিক যুগ** (Modern period) ঃ বিংশ শতিকাৰ আৰম্ভণিৰ পৰা আয়ুর্বেদৰ প্রমূল্য মানুহে পুনৰ ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰে। পশ্চিমীয়া পণ্ডিতসকলে যেতিয়া সংস্কৃতৰ অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁলোক ভাৰতীয় চিন্তা, বৈজ্ঞানিক ব্যৱস্থা, নৈতিক শিক্ষাৰ লগত পৰিচিত হ'বলৈ ধৰে। লাহে লাহে তেওঁলোক প্রাচীন ভাৰতীয় চিকিৎসা ব্যৱস্থাৰ লগতো অৱগত হয়। আয়ুর্বেদৰ মহত্ত্ব তেওঁলোকে উপলব্ধি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। সেই পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত Maxmiiller, Jean, Filliorat, Sir William John, Weber, Fredrick Schlegal, AA. Macdonel আদি প্রধান। ভাৰতীয়সকলৰ ভিতৰত ড° সর্বেপল্লী ৰাধাকৃষ্ণন উল্লেখযোগ্য। বৃটিছ ভাৰতত (১৮০০-১৯৪৭) আয়ুর্বেদৰ পুনৰুত্থানৰ বাবে ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰা হয়।

৮.১০ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- আয়ুর্বেদ সম্পর্কে সাধাৰণ জ্ঞান লাভ কৰিলে।
- প্ৰাচীন ভাৰতৰ আয়ুর্বেদ পদ্ধতিৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিলে।
- আয়ুর্বেদৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিলে।
- অষ্টাঙ্গ আয়ুর্বেদৰ লগত চিনাকী হ'ব পাৰিলে।
- আয়ুর্বেদৰ ইতিহাসৰ লগত সামান্য পৰিচয় হ'ব পাৰিব।

৮.১১ অধিক জানিবলৈ

১) Dora, (Dr.) Ghanashyam, (2011), *Ayurvediya Hitopadesha,* Puri, Ethical Publications.

২) Vyas, K.P. Kothari Y. K., (1998), *An Introduction to Ayurveda,* Delhi, Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.

৩) Javalgekar (Dr.) Ravi R., (2000), *An Introduction to Ayurveda,* Varanasi Chaukhambha Sanskrit Bhawan.

৪) শাস্ত্ৰী, (পণ্ডিত) ৰাজেশ্বৰ দত্ত (সম্পাদিত), (২০০৫), *চৰকসংহিতা,* ৰাৰানসী, চৌখম্ভা, ভাৰতী অকাডেমী।

৫) বাৰ্ষেয়, চন্দ্ৰগুপ্ত, (২০০২), *চৰকসংহিতা,* জয়পুৰ, ৰাজস্থান পত্ৰিকা প্ৰকাশন।

৬) Goswami, (D.) Dilip Kumar, *Essentials of Ayurveda,* Jorhat, Eastern Readers Publication.

৮.১২ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বেদ শব্দটোৰ অর্থ হৈছে জ্ঞান।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আয়ু সম্বন্ধী জ্ঞান।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধাৰি, নিত্যগ।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সুখ আয়ু, দুঃখ আয়ু, হিত আয়ু, অহিত আয়ু।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অথর্ববেদৰ।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্ৰহ্মাই।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঋষি ভৰদ্বাজে।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ হেতুসূত্ৰ, লিঙ্গসূত্ৰ আৰু ঔষধসূত্ৰ।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আত্ৰেয় পুনর্বসু।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ আঠটা।

৮.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰ লিখক।

(ক) আয়ুর্বেদৰ সংজ্ঞা কি?

(খ) আয়ুর্বেদ কোনখনৰ বেদৰ উপবেদ?

(গ) অগ্নিৱেশ কোন?

(ঘ) আয়ুর্বেদৰ অংগ কেইটা? কি কি?

(ঙ) আয়ুর্বেদৰ কাল কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ

প্ৰশ্ন ১ ঃ আয়ুর্বেদৰ লক্ষণ তথা সংজ্ঞা সম্বন্ধে এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ আয়ুর্বেদৰ অৱতৰণ কেনেকৈ হৈছিল? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আয়ুর্বেদৰ অংগসমূহ কি কি? আলোচনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ আয়ুর্বেদৰ ইতিহাসৰ ওপৰত এটি আলোচনা যুগুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ চমুটোকা লিখক ঃ

শল্যম্, কায়চিকিৎসা, কৌমাৰ ভৃত্যম্।

*** ***** ***